

УДК 37.78.07

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (II ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Желан А.В., к. пед. н.,
доцент кафедри початкової освіти
факультету дошкільної та початкової освіти

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті звернено увагу на важливість опрацювання культурної спадщини. У ретроспективному аналізі, порівнянні, узагальненні й впровадженні історичного досвіду закладено великі потенціальні можливості осмислення шляхів становлення та розвитку національної системи освіти й виховання. Обґрунтовано етапи становлення та розвитку професійної музичної освіти в Херсонській губернії в II половині XIX – на початку XX століття, виокремлено низку ідей, які залишаються актуальними для сучасної практики професійної музичної освіти.

Ключові слова: професійна музична освіта, Херсонська губернія, музичні класи, консерваторія, етапи становлення та розвитку, спадщина, культурне життя.

В статье обращено внимание на ценность культурного наследия. В ретроспективном анализе, сравнении, обобщении и внедрении исторического опыта заложены огромные потенциальные возможности осмысления путей становления развития национальной системы образования и воспитания. Обоснованы этапы становления и развития профессионального музыкального образования в Херсонской губернии во II половине XIX – в начале XX, выделен ряд идей, которые остаются актуальными для современной практики профессионального музыкального образования.

Ключевые слова: профессиональное музыкальное образование, Херсонская губерния, музыкальные классы, консерватория, этапы становления и развития, наследие, культурная жизнь.

Zhelan A.V. BECOMING AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL MUSICAL EDUCATION IN KHERSON PROVINCE (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

In the article attention is drawn to importance of study of cultural heritage. There are many potential opportunities of understanding of ways of formation and development of national education system and breeding in a retrospective analysis, comparison, generalization and historical experience implementing. The stages of formation and development of professional music education in Kherson province in second half of XIX – beginning of XX century singled out a number of ideas that are relevant to modern practice of professional musical education.

Key words: professional musical education, Kherson province, music classes, conservatory, stages of development, heritage, cultural life.

Постановка проблеми. В сучасних умовах глобалізації та інтеграції, швидкого соціально-економічного і культурного розвитку, жорсткої конкуренції значно зростає роль освіти. Саме вона покликана сприяти духовному утвердженню людини в динамічному і постійно змінюваному світі. У даному контексті потребує вдосконалення і сучасна система музичної освіти, адже саме естетична культура визначає рівень духовної культури народу.

Важлива роль у цьому процесі належить культурній спадщині. У ретроспективному аналізі, порівнянні, узагальненні й впровадженні історичного досвіду закладено великі потенціальні можливості осмислення шляхів становлення та розвитку національної системи освіти й виховання. Тому не випадково предметом нашого наукового дослідження стало вивчення процесу становлення та розвитку музичної освіти на півдні, а саме в Херсонській губернії

в II половині XIX – на початку XX століття. Опрацьовані в ході дослідження матеріали можуть стати вагомим джерелом інформації щодо вдосконалення сучасної професійної музичної освіти в Україні та розв'язання проблем духовного розвитку особистості засобами музичного мистецтва.

Ступінь розробленості проблеми. Особливістю часу особливої актуальності набуває осмислення досвіду музичної освіти в Україні в цілому та в окремих її регіонах. Питання розвитку професійної музичної освіти та виховання в таких культурно-освітніх центрах Херсонської губернії, як Херсон, Миколаїв, Єлисаветград і Одеса порушується в роботах С. Бахматова, Л. Баширової, А. Готсдинер, Е. Дагілайської, Л. Долгих, Я. Кацанова, О. Ковальової, С. Мірошніченка, О. Петренко, О. Полячка, Р. Розенберг, Н. Смоляги, О. Станко, А. Топорова, Є. Фішова.

Мета статті – розглянути етапи становлення та розвитку професійної музичної освіти в Херсонській губернії та виокремити низку ідей, які залишаються актуальними для сучасної практики професійної музичної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Центрами культурно-мистецького життя, становлення та розвитку музичної освіти в Херсонській губернії II половини XIX – початку XX століття були міста Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одеса.

Далеко не останню роль відіграло в музичному житті Російської імперії провінційне місто Єлисаветград. Як зазначає Г. Середенко: «Дореволюційний Єлисаветград був містом великої музичної культури, який славився своїми традиціями на всю Україну. Тут видавалося декілька газет, регулярно виходив «Музично-театральний вісник», активно діяло місцеве Товариство камерної музики, приїжджав на гастролі симфонічний оркестр під управлінням Д. Ахшарумова, кожен сезон виступали оперні трупи» [237, с. 29].

У своїх спогадах Г. Поляновський пише: «Моє рідне місто здавна приваблювало до себе музикантів, любителів музики в цьому повітовому місті ... було багато. Музика звучала в залі Громадського зібрання, в Дворянському клубі прикажчиків. В Єлисаветграді було декілька музичних шкіл» [209, с. 4].

Це були приватна школа гри на скрипці та віолончелі Б. Гайсинського, школа випускника Варшавської консерваторії О. Тальновського, скрипкова студія Й. Гольденберга імені Отакара Шевчика. Уроки музики надавали вчитель Музикантський та скрипаль Фонарьов.

Серед музичних закладів кінця XIX століття виділялася школа подружжя Густава та Ольги Нейгаузів. Г. Нейгауз отримав солідну музичну освіту в Кельнській консерваторії по класу Е. Рудольфа. Саме Г. Нейгауз став першим учителем Ф. Блуменфельда, у майбутньому чудового піаніста, педагога, диригента, професора Петербурзької, Київської та Московської консерваторій. Школа Г. Нейгауза вважалася однією з найкращих на півдні Росії. За допомогою Ф. Блуменфельда і О. Глазунова в 1898 р. школа набула офіційного статусу, затвердженого Міністерством внутрішніх справ. Цей історичний документ разом з іншими унікальними експонатами знаходиться у єдиній в своєму роді кімнати-музеї Г. Нейгауза в музичній школі № 1 міста Кіровограда.

У школі подружжя Нейгаузів панувала сувора професійна дисципліна. Це була типова «приватна музична школа з акаде-

мічними, переважно німецькими тенденціями. Початківці мусили опанувати школи фортепіанної гри Леберта і Штарка і тільки після цього переходили до Баха, Моцарта і Бетховена» [19, с. 4]. Суттєвою рисою було знайомство з найкращими зразками світової фортепіанної літератури. Розуміючи важливість музично-теоретичного розвитку учнів, Г. Нейгауз давав їм завдання з елементарної теорії, декому – навіть із гармонії. У неділю вихованці займалися сольфеджіо, співали, транспонували тощо.

Багато талановитих вихованців школи продовжили навчання в консерваторіях, деякі стали всесвітньо відомими музикантами. Це, насамперед, український композитор Ю. Мейтус і найвидатніший польський композитор XX ст. К. Шимановський. Захоплено слухаючи виступи Генріха та Наталії Нейгаузів, ще хлопчиком Ю. Мейтус поринає в новий для себе світ сучасної музики – фортепіанних п'єс К. Дебюссі, О. Скрябіна, М. Равеля. «Високі естетичні принципи нейгаузівської школи дисциплінували допитливий розум юного музиканта, збагатили його артистичний кругозір і виховали виняткову працездатність, характерну для подальшої діяльності Ю. Мейтуса... Під керівництвом досвідченого педагога юнак швидко оволодів навичками фортепіанної гри» [10, с. 17].

Отже, музична школа Нейгаузів у кінці XIX – на початку XX ст. була своєрідним акумулятором, в якому консолідувалися найпрогресивніші музичні сили Єлисаветграда. Нейгауз та інші місцеві педагоги-музиканти впроваджували у процес викладання музики дидактичні принципи європейської музичної педагогіки, поєднуючи їх з індивідуальними підходами в роботі.

Херсон наприкінці XIX – на початку XX ст. був центром великої губернії. У ньому проживало 70 тисяч чоловік. Однак його культурне життя було бідним. Музична справа знаходилась у руках приватних учителів музики, які не мали великого бажання об'єднуватись для покращення та розвитку музичної освіти. Переломним моментом у музичній справі став приїзд до Херсона у 1905 році Якова Володимировича Дюміна (1870–1938) – талановитого музиканта, диригента, педагога, полум'яного організатора. Він одержує від влади дозвіл на відкриття Херсонського відділення РМТ із музичними класами при ньому, які почали працювати з 16 жовтня 1905 р. У 136 учнів почалися заняття в класах фортепіано, скрипки, віолончелі, співу, духових інструментів. Однією з характерних рис, що склалася з перших років існування класів, був загальний високий професійний рівень педагогів. Майже всі мали вищу музичну

освіту, одержану у вітчизняних та зарубіжних консерваторіях: К. Мюллер (Лейпцизька консерваторія), М. Мюллер (Віденська консерваторія), Є. Яшин (Московська консерваторія), А. Пеллегріні (Празька консерваторія), С. Федорович (Брюссельська консерваторія), І. Харламов (Петербурзька консерваторія).

У 1908 р. класи було реорганізовано в музичне училище, де існували спеціальні художні класи, класи допоміжних художніх предметів і науки загальноосвітні класи. Після закінчення училища випускники одержували атестати I та II ступенів. Атестати II ступеня надавали право бути вчителями музики і керівниками хорових колективів, а атестати I ступеня дозволяли також бути вчителями в приходських народних училищах.

Крім Херсонського музичного училища ІРМТ в місті існувало приватне музичне училище І. Харламова. На жаль, відомостей про цей заклад не знайдено. Але судячи з кількості викладачів (І. Харламов, Л. Харламова, Г. Каржинеров) училище діяло на зразок школи і надавало знання з гри на фортепіано, смичкових і духових інструментах. Так як двоє з учителів паралельно працювали в училищі ІРМТ, можливо що і програми двох закладів співпадали.

Отже, ми можемо зробити висновок, що професійна музична освіта в Херсоні завдяки діяльності спочатку музичних класів, а потім музичного училища, високої майстерності викладачів училища, які представляли найкращі європейські школи, навчання музики в місті було на належному рівні. Характерною ознакою Херсонського музичного училища було існування регентського класу, постійна організація літніх регентсько-учительських та капельмейстерських курсів, які підготували чималу кількість організаторів-диригентів військових, шкільних, сільських народних оркестрів, хорів та вчителів співу.

До кінця XIX ст. Миколаїв не мав ні музичних навчальних закладів, ні концертних організацій. Аристократична верхівка музикувала вдома. У «Путівнику міста Миколаєва» за 1869 р. знаходимо адреси і прізвища приватних учителів музики: Й. Бельвейс, О. Герземан, Й. Буткевич, М. Альбертаці, учитель співу Багатті та інші діячі просвітницької музичної справи, що зробили перші кроки у справі мистецької освіти городян [203]. У кінці XIX ст. у місті почали з'являтися різні громадські об'єднання, сприяючи загальній меті – підвищенню якості і рівня суспільно-культурного життя.

Велику роль у розвитку музичної культури міста зіграв М. Римський-Корсаков, який відвідав Миколаїв у 1874 р. Він одер-

жав призначення приїхати до міста, щоб реформувати тутешній портовий хор музикантів із мідного у мішаний із дерев'яними духовими інструментами. Завдяки реформаторській діяльності великого музиканта духові флотські оркестри набули високого рівня виконавської майстерності. Це дозволило оркестрам виконувати більш різноманітний музичний репертуар, стати істинно художніми музичними колективами, сприяючи своїми виступами культурному розвитку городян.

Крім того, співпраця М. Римського-Корсакова з місцевими аматорами музики, його поради сприяли поліпшенню музично-просвітницької діяльності створеного у 1874 р. К. Ірецьким «Товариства любителів хорового співу». Члени товариства почали утворювати хори, організовувати вечори слухання музики. Товариство досить швидко розрослося, і в 1877 створюється «Миколаївський гурток любителів музики». У діяльності гуртка було чітко визначено його мету й форми роботи: а) з'єднати по можливості всі місцеві музичні сили для спільного виконання музичних творів; б) знайомити суспільство з досягненнями різних композиторів [267].

Завдяки активній діяльності членів гуртка у Миколаєві в 1891 р. відкривається Миколаївське відділення ІРМТ із музичними класами при ньому. Директором класів стає Леонід Олександрович Щедрін (1868–1938) – диригент, талановитий композитор, педагог, піаніст. Л. Щедрін викладав у класах, а потім і в музичному училищі (засноване у 1900 році) спеціальний клас фортепіано та клас оркестрової гри. В його постаті молода фортепіанна педагогіка училища була представлена російською школою з її передовими методами виховання піаніста-музиканта. Він був взірцем у розумінні призначення педагога, який спирався на основи класичного фортепіанного репертуару, найбільш прогресивного для свого часу. Завдяки Л. Щедріну в музичному училищі згуртувався досить сильний склад висококваліфікованих педагогів: А. Гайсинський, А. Натанзон, Є. Каверіна, Я. Дюмін, Г. Вольховський, Й. Карбулька. Останній значно поліпшив роботу камерного оркестру, створив різні ансамблі та унісони скрипалів, виховав цілу низку талановитої молоді, яка згодом зайняла належне місце у вітчизняному скрипковому виконавстві. Особливою формою концертного життя музичного училища стають не тільки сімейні вечори і симфонічні збори, але й учнівські оперні спектаклі.

У процесі розвитку музичної освіти в Миколаєві в кінці XIX – на початку XX ст. не

можна недооцінювати діяльність приватних музичних навчальних закладів. Це музична школа Д. Казакова (1892 – середина 1900-х років), приватні курси фортепіанної гри, теорії музики і сучасної гри В. Герке (1907–1908), школа фортепіанної гри А. Ферштера (1909–1911), приватна музична школа вихованця Петербурзької консерваторії, учня М. Римського-Корсакова Д. Попова, музичні курси А. Гуровича.

Можна зробити висновок, що визнання Миколаєва військово-стратегічним центром Херсонської губернії вплинуло на специфіку музичної освіти в місті. З моменту заснування в Миколаєві функціонували портові хори та оркестри духової музики. Характерною тенденцією та особливістю, починаючи з II половини XIX ст., можна вважати загальне підвищення якості та рівня суспільно-культурного життя Миколаєва завдяки активній роботі різних громадських об'єднань, товариств, музичних класів та училища.

Одеса – місто, в якому з моменту його заснування було закладено підґрунтя для культурного життя, місто, яке протягом XIX–XX ст. розвивалося, набувало характерних рис, результатом яких є самобутне та неповторне її сучасне обличчя. У зазначений період в Одесі функціонувало 422 навчальні заклади з 32 840 учнями, в тому числі один вищий (до появи у 1906 році вищих жіночих курсів), 23 середніх. Відкриті міська публічна бібліотека, педагогічний музей, книжковий склад, 10 вчених і технічних товариств, 14 благодійних товариств, 48 друкарень, 21 періодичне видання.

При досить високому для того часу рівні загальної музичної культури і безсумнівному інтересі городян Одеси до різних видів музичного мистецтва головною і найбільш розповсюдженою була італійська опера, що існувала в місті стаціонарно. Саме артисти трупи стали першими приватними викладачами музики й співу. Зазначимо, що орієнтація на викладання співу стала характерною рисою музичної освіти не тільки того часу, але й сучасної Одеси.

Перший приватний професійний музичний заклад відкрито в Одесі у 1848 р. – це двокласні (дворічні) смичкові курси Л. Гольда. Пізніше з'являються курси фортепіанної гри А. Родзянко і «Курс композиції та генерал-басу» Ф. Кейстлера (1853). Зазначимо, що перші приватні вчителі не завжди давали належну професійну підготовку, ставлячи за мету якнайшвидше навчити учнів грати модні салонні п'єси.

У 1858 р. до Одеси приїхала людина, яка зіграла надзвичайно важливу роль у культурному житті міста. Це був П. Сокаль-

ський – відомий український піаніст, композитор, фольклорист, публіцист. Завдяки йому в 1864 р. розпочинає свою діяльність Товариство аматорів музики, при якому в 1866 р. було відкрито музичні класи. Паралельно з музичними класами в місті існувала музична школа Товариства витончених мистецтв. У школі були відкриті класи початкового навчання гри на фортепіано, вдосконалення гри на фортепіано, в якому продовжували навчання більш здібні учні, класи гармонії, композиції, співу (за італійською методою), скрипкової гри, хорового співу. Незважаючи на те, що школа не готувала професійних музикантів високої кваліфікації, вона разом із музичними класами допомагала створити в Одесі кадри виконавців та педагогів, що послужило основою для організації навчальних закладів більш високого рівня в наступні десятиліття.

У 1884 р. було відкрито Одеське відділення IPMT, при якому з 1886 р. починають діяти музичні класи, викладачами в яких стали кращі педагоги міста. В 1888 р. на посаду директора музичних класів був запрошений Д. Климов (1850–1917) – видатний російський піаніст, диригент, музично-громадський діяч. Його діяльність на посаді директора класів, а потім і училища, сприяла тому, що через деякий час класи здобули авторитет, відзначалось покращення якості викладання, яке підтверджували П. Чайковський, М. Римський-Корсаков і Е. Направник, будучи присутніми на учнівських вечорах. Високий рівень викладання досягався завдяки прагненню дирекції запрошувати в якості вчителів людей, які мали професійну підготовку та авторитет. З метою розвитку духу змагання між учнями, спостереження за їх прогресом і поступовим залученням до публічних концертів протягом року проходили учнівські вечори. З відкриттям педагогічного відділення у 1887 р. в учнів старших класів з'явилася можливість потренуватися у викладанні музики.

Завдяки високому професійному рівню викладання, розширенню музичних предметів та спеціальностей, створенню структурованої системи викладання спеціальних дисциплін та наявності наукових класів, 1 вересня 1897 р. музичні класи були реорганізовані в Одеське музичне училище – середню ланку музичної професійної освіти. Педагогічний склад був представлений в основному випускниками Петербурзької консерваторії, німецьких і австрійських консерваторій, випускниками музичних класів Одеси, що сприяло професіоналізації педагогічного процесу, консолідації сил німецької та російської шкіл.

Аналізуючи діяльність Одеського музичного училища, слід зазначити, що воно надало можливість: систематизувати музичну освіту; отримувати музичну й загальнонаукову освіту; талановитим учням, що досягли значних успіхів у музиці, зайняти в суспільстві гідне місце.

Крім музичних класів і училища, у кінці XIX – на початку XX ст. в Одесі професійну музичну освіту надавали приватні навчальні заклади. Серед них – музичні курси К. Лаглера, Д. Ресселя, М. Шмідта, Г. Рахміля, Р. Гельма, артистів імператорських театрів А. Грецького та С. Грецької (з класами фортепіано та сольного співу), М. Фідельмана, курси співів артистів Супрененко.

У 1900-ті роки, крім згаданих шкіл в Одесі з'являються курси А. Фідельмана і П. Столярського. Різноманітними та цікавими були форми роботи П. Столярського з учнями. Викладач завжди стежив, щоб його вихованці слухали багато хорошої музики, запрошував до школи з виступами відомих музикантів. Проаналізувавши на матеріалі спогадів учнів і очевидців методи та принципи роботи П. Столярського, ми дійшли висновку, що його роботі були притаманні: системність та систематичність; добросовісне ставлення, велика працездатність, цілеспрямованість; дотримання гуманістичних принципів: любов до дітей, знання їх психології, повага до особистості дитини, індивідуальний підхід; уміння налагоджувати контакти з батьками; вміння завжди знайти шлях до творчої свідомості учня, зацікавити його уяву яким-небудь образним порівнянням, захопити його принадним технічним завданням; відмінне знання педагогічного репертуару, музична ерудиція, безпомилковий підбір виконавської програми; застосування індивідуальних та групових форм роботи; сприяння вихованню музично-слухового досвіду учнів, емоційної сприйнятливості до музики, що спонукало й стимулювало до системних занять; надання великого значення технічній підготовці, але разом із тим вимагання художнього та артистичного виконання технічного матеріалу, що сприяло розвитку емоційності, досягненню єдності технічного та художнього аспектів виконання, гармонійного поєднання емоційного та раціонального чинників. Саме ці особисті та професійні якості забезпечили П. Столярському створення особливої цілісної системи навчання скрипалів-виконавців, більшість положень якої не втратили своєї актуальності та свіжості.

Вихованці музичного училища та приватних установ були зацікавлені в отриманні вищої професійної музичної освіти. Завдяки активності нового директора училища В.

Малишевського, 08 вересня 1913 р. відбулося урочисте відкриття Одеської консерваторії. Саме з відкриттям консерваторії в Херсонській губернії на початку XX століття завершується становлення професійної музичної освіти, яка набуває рис сталої неперервної системи.

Можемо констатувати той факт, що кінець XIX – початок XX ст. є періодом становлення та розвитку професійної музичної освіти в Херсонській губернії, який можна поділити на окремі етапи. Перший етап (1842–1886 р.р.) характеризується організацією музичних та філармонічних товариств на території Херсонської губернії, на базі яких функціонували музичні школи та класи, але системності в вихованні та наданні глибоких знань ще не існувало. Характерною особливістю цього періоду було домашнє музикування, уроки музики, що надавали приїжджі та місцеві вчителі та відкриття перших приватних музичних шкіл. Другий етап (1886–1897 р. р.) був тісно пов'язаний із відкриттям місцевих відділів IPMT та функціонуванням на їх базі музичних класів, які стають нижчою ланкою системи професійної музичної освіти. Відмічається професіоналізація приватних музичних закладів, які за змістом, формами та якістю надання музичних знань наближались до закладів IPMT. Третій етап (1897–1913 р.р.) характеризувався відкриттям училищ – середньої ланки музичної освіти, початком формування піаністичної, вокальної, скрипової та композиторської шкіл на базі Одеського музичного училища. Як альтернатива училищу – розвиток приватних авторських шкіл П. Столярського, Г. Нейгауза, Д. Попова. Четвертий етап (1913–1917 рр.) – це період остаточної професіоналізації галузі музичної освіти в регіоні, її систематизації, пов'язаної з відкриттям Одеської консерваторії – вищої ланки професійної музичної освіти.

У 20-ті роки XX ст. відбувається процес реорганізації музичних закладів: з'являються замість шкіл, училищ, консерваторій інститути, технікуми, профшколи. Проте ефективність та продуктивність попередньої системи була перевірена часом, доведена практикою, свідченням чого є повернення то системи спеціальної музичної освіти, яка встановилась на початку XX ст. і становить собою структуру сучасної музичної освіти, основа якої – безперервність навчання (школа – училище – консерваторія).

Дослідження дозволило виокремити низку педагогічних ідей минулого, які залишаються актуальними для сучасної практики професійної музичної освіти: впровадження педагогічної практики для учнів музичних училищ;

отримання знань із теоретичних дисциплін; відвідування камерного, концертмейстерського, ансамблевого класів; проведення учнівських та викладацьких концертів, творчих звітів колективів; опанування здобутків всевітньої музичної культури; опора на кращі педагогічні традиції минулого.

Висновки. Хочемо зауважити, що школи, училища, консерваторії на початку ХХ століття випускали, у своїй більшості, освічених музикантів, які, по-перше, вмiли підбирати на слух, читати з листа, були знайомі з основами композиції, відвідували безліч концертів, вистав та виставок. Між тим, велика кількість випускників не ставала професійними музикантами чи тими, для яких музика була справою життя, але були вихованими аматорами музики, які все наступне життя цікавились музичним мистецтвом.

Сьогодні, як показує практика, часто учні закуті в рамки програми школи, знають щось з історії музики, вмiють будувати інтервали та акорди, але не розуміють і не співчують музиці. Це є проблема і недолік сучасної професійної музичної освіти. Вихід із даної ситуації вбачаємо в тому,

щоб не ставити за мету навчити грати учнів поліфонію, крупну форму тощо, а випустити дитину, яка б любила та розуміла музику, переймалася нею. Потрібно знайомити її з класичною музикою і не тільки, відвідувати з нею концерти і обговорювати їх, спонукати учня до бажання більше грати, імпровізувати, виховувати в юних музикантів просвітницький інтерес.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архімович Л. Микола Віталійович Лисенко / Л. Архімович, М. Гордійчук. – К.: Мистецтво, 1963. – 354 с.
2. Блажков І. Єлисаветградські роки / І. Блажков // Єлисаветград. – 1992. – 5 серпня. – 4 с.
3. Павловский Е. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. / Е. Павловский, В. Ильин. – Николаев: Тип. управ. Ник. порта, б. г. – 96 с.
4. Поляновский Г. 70 лет в мире музыки / Г. Поляновский. – М.: Сов. композитор, 1981. – 366 с., 25 с. ил.
5. Середенко А. Камерно-инструментальное творчество К. Шимановского (к проблеме индивидуального стиля композитора): дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.03 / А. Середенко. – К., 2001. – 172 с.
6. Устав николаевского музыкального кружка // ГАНО – Ф. 230. – Оп. 1. – Д. 1035.